

Katona Csaba

A KÉSEDELEM ÁRA:
AZ ERDÉLYI FÜRDŐK HELYZETE
A SZÁZADFORDULÓN
ÉS A 20. SZÁZAD ELEJÉN

In memoriam Miskolczy Ambrus

1883 nyarán a *Bolond Istók* című élclapban négy gunyoros rajz jelent meg. Valamennyi alkotás az erdélyi fürdők kapcsán fogalmazott meg cinikus kritikát, gúny tárgyává téve az említett fürdőket népszerűsítő, erősen túlzó, néha szinte demagógnak ható hirdetéseket. Két karikatúra a négyből ráadásul egészen konkrétan nevezett meg egy-egy fürdőhelyet: „A »Székely-Gastein.« (Tulajdonos B. Orbán Balázs.) Levegője hamisítatlan ózon. Vize – az orvosok vegyelemzése szerint – elsőrangú hidrogén- és oxigéntartalommal bír. Tehát idült szervi bajokban csodaszerű gyógyhatása. Idült szülési bajokban fölülmúlhatatlan. Szomjúságot csalhatatlanul gyógyít. Magyarátival vegyítve a legjobb kvaterka-kúra.

A »Székely-Füred.« (Tulajdonos Ugron Gábor.) Franzensbad Transylvaniában. Ami Balaton-Füred Hebron hervadozó rózsáinak: az a Trefort miniszter szakvéleménye szerint Székely-Füred az egész néemberiségnek. Vize helyben fakad és hamisítatlan, borral vegyítve savanyúvíz lesz és hatása üdítő. Szabad levegője az európai fürdők niveljén áll.”¹

Aki picit is jártas volt akkortájt az erdélyi, közelebbről a székelyföldi fürdők viszonyaiban, tudta, hogy „Székely-Gastein” Szejkefürdőt takarja, amelyet tulajdonosa, báró Orbán Balázs (1829–1890)² nevezett előszeretettel a jeles osztrák fürdőhely mintájára „magyar Gastein”-nak³ és „székely Gastein”-nak.⁴ Székelyfüred esetében még csak nem

---

1 Fürdői képek. A világhírű erdélyi fürdők. *Bolond Istók*, 1883. július 29. 6. p.

2 Novák Károly-István: Udvarhely, a „boldog békeidők” jellegzetes székely városa. *Korunk*, 2021. 12. sz. 47. p.

3 Balázs Árpád: Orbán Balázs és a legendás Szejke. III. *Erdélyi Toll*, 2020. 3. sz. 18. p.

4 Gidó Csaba: *Vasszekér és gőzmozdony. A székelyföldi vasút története (1868–1915)*. Csíkszereda, 2013, Pro-Print, 277. p.

is palástolta a rajzoló és a szövegíró, melyik fürdőből úztek csúfot. Az Oláhfalu melletti Dobogófürdő közismerten Ugron Gábor (1847–1911) tulajdonát képezte: épp ezért Ugron-fürdőként is ismerték és emlegették.⁵

Okkal tehető fel a kérdés, minek volt köszönhető, hogy a *Bolond Istók* ilyen maró gúnnyal „magasztalta” a fent nevezett fürdőket, túl azon, hogy tulajdonosaik országosan ismert emberek voltak.

ERDÉLY FÜRDŐI: A FEJLESZTÉSEK MEGKÉSETTSÉGE

Ennek oka alighanem abban keresendő, hogy már a századfordulót megelőzően kezdetét vette az erdélyi fürdők – végső soron kudarcot vallott – felzárkóztatási kísérlete, legalább a legjobb magyarországi fürdők szintjére. E törekvés nem volt ok nélkül való, hiszen – Kósa Lászlót idézve – a „kiegyezés korát tekintve szembetűnő az erdélyi fürdőhelyek kiépülésének általában az Osztrák–Magyar Monarchiához, de azon belül a szűkebb Magyarországhoz is viszonyított megkéseltsége.”⁶

A jelenséget illetően dőreség lenne elvonatkoztatni attól, hogy Székelyföld Magyarország, sőt Erdély kevéssé fejlett peremterületének számított. A terület gazdasági elmaradottsága, kedvezőtlen földrajzi helyzete, keleti határ-jellege miatt a modern infrastruktúra kiépítése csak a 19–20. század fordulóján vett erősebb lendületet.⁷ Ez a nem éppen kedvező helyzet a kortársak számára sem volt ismeretlen, amint az világosan kiderül például Herrmann Antal (1851–1926) egyetemi oktató, etnográfus Bálványosfürdővel kapcsolatos egyik írásából is: „A nemzeti élet lüktető vérkeringéséből igen kevés jut Erdélynek. Kivált a Székelyföld és a székelység sínlődik kedvezőtlen gazdasági és kulturális viszonyok közt. Itt nagy feladatok várnak a magyar társadalomra, a nemzeti munkára.”⁸ Ezt orvoslandó vette kezdetét az úgyne-

---

5 Mihály János: Kirulyi fürdőélet a XVIII. századtól az államosításig. Hermann Gusztáv Mihály – Kolombán Zsuzsánna – Róth András Lajos (szerk.): *Areopolisz*. Csikszereida, 2006, Areopolisz Történelmi és Társadalomtudományi Kutatócsoport – Hargita Kiadóhivatal, 160. p.

6 Kósa László: Az erdélyi fürdők aranykora. *Korunk*, 2009. 8. sz. 4. p

7 Gidó 2013, 279. p.

8 Herrmann Antal: Bálványosfürdő jövője. *Erdély*, 1911. 10. sz. 148. p.

vezett székely akció 1902-ben, kifejezetten azzal a céllal, hogy Székelyföld felzárkóztatását megkezdje.⁹

Mindez tökéletesen illeszkedett az Osztrák–Magyar Monarchia fokozatosan kiépülő és megszilárduló modern magyar államhatalmának polgárosító, modernizáló és egyúttal nemzetiesítő célkitűzéseinek sorába, valamint hatalomgyakorlási technikáiba. Ebbe ugyanis, ha nem is főszerepet kapva, beletartozott a székely fürdő kultúra fejlesztésére irányuló törekvés is, ahol az állami szándék nagyrészt találkozott a helyi elitek érdekeivel, azonban azt is fontos kihangsúlyoznunk, hogy az állam, illetve bármely felsőbb hatalom vélt vagy valós, túlzónak ható térnyeréséhez a helyiek gyakran az elmondottak ellenére is némi gyanakvással viszonyultak (arra is adódott példa, hogy bizonyos, a fürdőket érintő kezdeményezések a helyi tulajdonosok többségéből elutasítást váltottak ki). Ez történt például akkor is, amikor 1899-ben az Erdélyi Kárpát Egyesület kezdeményezésére Háromszék vármegye alispánja, Gábor Péter (1847–1899) kimutatást akart készíteni a fontosabb fürdőkről.¹⁰

Mindez persze nem gátolhatta meg az államot abban, hogy törekvéseit érvényre juttassa. Ebben a szellemben tüzték ki célul a székelyföldi fürdőhelyek vendégforgalmának emelését, sőt 1904-ben egy szakbizottság például terveket készített Szováta fejlesztésére is.¹¹ (Az már más kérdés, hogy mindezekből alig öltött testet valami a gyakorlatban). Visszatekintve elmondható, hogy a székely akció összességében a *Bolond Istók* által kifigurázott jelenséget is magába foglalta, bizonyos értelemben igazolva, hogy a lap szerkesztői jó érzékkel tapintottak rá a fürdőfejlesztési törekvésekre, évtizedekkel a székely akció kezdete előtt.

Ez a megkésetten is előremutató, ám végül dugába dőlt törekvés, ahogy az élclap is rámutatott, nem volt mentes a visszásságoktól – példának okáért a túlzottan önmagasztáló reklámoktól –, amit egy 1905. évi, Sugás fürdőjéről szóló szövegrészlet is ékesen példáz: „A bor-

---

9 Balaton Petra: A székely akció előzménye és története. *Székelyföld*, 2002. 6. sz. 62–91. p.; Balaton Petra: *A székely akció története I. Források I/1. Munkaprogram és kirendeltségi jelentések*. Budapest, 2004, Cartofil; Nagy Botond: Közteherviselés és fejlesztéspolitika a dualizmus kori Háromszéken (Gazdaságtörténeti vázlat). *Magyar Kisebbség*, 2017. 3–4. sz. 7–95. p.

10 Tóth, 2012. 32.; MNL KMO Fond. 9. 1898. XXI. 106.

11 Balaton 2002, 85. p.

vízfogyasztás mérhetetlen mennyiségekké növekedett, s a legkonokabb étvágytalanság is eltűnik Sugásban.”¹² A szöveg ennél is tovább megy: „Ha Petőfi szerint: hazánk bokréta az Isten kalapján, e bokrétában a legérdekesebb, legritkább virág a havasi gyopár: Bálványosfürdő.”¹³ E nagyzóló leírások, ahogy a fenti példa is igazolja, szemet szúrtak a kritikusabb kortársaknak. Ahogy az is, hogy a fürdőhelyek sokkal inkább a lokálpatrióta szölamokkal, illetve hazafias pátozzsal igyekeztek a vendégeket magukhoz csalogatni, semmint szolgáltatásaik színvonalának elvárható emelésével. Ez történt 1911-ben is, amikor Bálványosfürdő akkori tulajdonosai részvénytársaságot hívtak életre a fürdő fejlesztésére. A részvényesek toborzását célzó szövegből nem hiányozhatott a megszokott pátozz sem: „Végre fontos hazafias és nemzeti ügyet mozdítanak elő, midőn e székely fürdőtelep felvirágoztatásával közreműködnek a Székelyföld fellendítésében, a székely nép erősítésében, a hazának és hírnevének emelésében.”¹⁴ Kőváry László (1819–1907) történész és statisztikus viszont okkal tette szövé: „hiányoznak a legfőbb kellékek: az indóház, a folyó, a tó. Patak, tengerszem ezt nem pótolja. Hiányzik a kényelem, tisztaság, szolgálat. De ásványvizeink gazdagságával nagy előnyben vagyunk.”¹⁵

Mindez persze nem jelentette azt, hogy nem akadtak olyan fürdőtulajdonosok, akik ne keresték volna a lehetőséget arra, hogy kitorjenek nehéz helyzetükből. Néhányan közülük kísérletet tettek arra, hogy a fürdőfejlesztés különböző modelljeit a gyakorlatba is átültessék. Ilyen volt például Jegenyefürdő, amit Herrmann Antal 1890-ben húsz évre bérbe vett az Erdélyi Római Katolikus Tanulmányalaptól,¹⁶ és ahol aztán valóságos etnográfusteletet létesített.¹⁷ Vagy a már említett Sugás, ahol 1899-ben Fülöp János bérlő turistaszállodát építtetett,¹⁸ holott: „Áldozatszamba megy tehát, ha Sugásban [...] valaki [...] bérlőképpen merészkedik reménykedni haszonra.”¹⁹ Sugást 1905-ig bérelte

12 Sz. n.: Sugás. *Székely Nemzet*, 1902. 115. sz. 3. p.

13 Herrmann: i. m. 157. p.

14 Herrmann: i. m. 155. p.

15 Kőváry László: *A lajtántuli fürdők szervezete és berendezése. Tekintettel az erdélyi fürdők kívánalmaira*. Kolozsvár, 1891, Ajtay K. Albert Könyvnyomdája, 38. p.

16 Hála József: Gyarmathy Zsigáné és Jegenyefürdő jelentősége a szerveződő magyar néprajztudományban. *Néprajzi Értesítő*, 1998. 80. évf. 31. p.

17 Búzás Pál: Jegenyefürdő fénykora. *Művelődés*, 1998. 10. sz. 29. p.

18 Tóth 2012, 35. p.

19 Sz. n.: Székelyfürdők. Sugás. *Székely Nemzet*, 1899. 113. sz. 3. p.

Fülöp; a város ebben az évben átvette tőle a fürdőt, de csak azért, hogy aztán ismét bérbe adja.²⁰ Ezek a kezdeményezések azonban inkább kivételnek számítottak, bár néhány – legalábbis időlegesen – sikeres kísérlet, amint a továbbiakban látni fogjuk, kétségkívül volt, magasabban kvalifikált fürdőhelyek esetében is. A székelyföldi fürdők kiemelkedő kutatója, Zepezaner Jenő gondolatait idézve: „A józanabb elemzők belátták, hogy nem lehet »hazafiságra« hivatkozva megoldani a helyzetet. A nagyobb fürdőhelyek, Borszék, Előpaták és Tusnád megkísérelték a felzárkózást, a fürdők modernizálásával elérni a divatos, felkapott nyugati fürdők színvonalát, az ottani vendégszámot, és nem utolsósorban az ottani bevételt.”²¹

Jelen írás tehát – a rendelkezésre álló szűk területi kereteken belül – arra keresi a választ, hol is jelölhetjük ki az erdélyi, azon belül pedig a székelyföldi fürdők helyét tágabb értelemben az Osztrák–Magyar Monarchia, szűkebb értelemben a Magyar Királyság fürdőhelyei között.

Ismeretes, hogy Erdélyt az 1876–1877. évi megyerendezést követően (ennek során számolták fel például a székely és szász székeket) 15 vármegye alkotta (Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód, Kolozs, Maros-Torda, Csík, Torda-Aranyos, Alsó-Fehér, Kis-Küküllő, Udvarhely, Hunyad, Szeben, Nagy-Küküllő, Fogaras, Brassó és Háromszék).²² A parajdi születésű Hankó Vilmos (1854–1923) vegyész erdélyi fürdőket taglaló alapvető munkája összesen negyven fürdőt foglal magában, de „igazán fejlett, többféle szórakozási, étkezési és gyógyászati szolgáltatással csupán 8-10, legfeljebb 12 település rendelkezett. Ezek a következők: Algyógy, Borszék, Előpaták, Jegenye, Korond, Kovászna, Málnás, Marosújvár, Radnasztgyörgy, Tusnádfürdő, Vízakna, Zajzon.”²³ Fontos ezért leszögeznünk, hogy jelen tanulmányban részben érintjük Szatmár vármegye, a Partium és a Bánát egyes fürdőit is.

20 Sz. n.: Városi közgyűlés. *Székely Nemzet*, 1905. 71. sz. 3. p.

21 Zepezaner Jenő: „A székely fürdők felvirágztatásának módjáról” (Modernizálási törekvések a székelyföldi fürdőkön a dualizmus korában). In Rűsz-Fogarasi Enikő (főszerk.): *Füüdőélet Erdélyben*. Kolozsvár, 2016, Egyetemi Műhely Kiadó (Erdélyi Évszázadok. A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve I.), 141. p.

22 Bak Borbála: *Magyarország történeti topográfiája – honfoglalástól 1950-ig*. Dabas, 1997, História Könyvtár, 130–131. p.; Misóczki Lajos: *Képek az erdélyi idegenforgalom fürdő- és gyógyhelyi életéből 1867–1914*. In *Acta Academiae Agriensis. Sectio Historiae*, 2015. 250. p.

23 Nagy Benedek: *Füüdőélet és marketing Erdélyben a dualizmus korában*. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok*, 2023. 2. sz. 58. p.

Hasonlóképp elkerülhetetlen jelezni, hogy a fenti kérdést csupán árnyalni tudjuk, részben a már jelzett területi korlátok miatt. Elsődlegesen azért, mert lehetetlen figyelmen kívül hagyni a Monarchia fürdőéletére vonatkozóan Kósa László (kisebb-nagyobb mértéken Erdélyt is érintő) alapvető munkásságát,²⁴ ahogy Hudi József²⁵ és Petneki Áron²⁶ Erdélyre kevésbé fókuszáló, mégis fontos fürdőtörténeti munkáit, legfőbbképpen pedig Zepezaner Jenő kifejezetten Erdély (és a Székelyföld) fürdői viszonylatában kiemelkedő eredményeit. Említést érdemel továbbá a *Korunk* folyóirat 2009. évi 3. számának *Történelmi fürdőhelyek Erdélyben* című blokkja,²⁷ valamint a *Fürdőélet Erdélyben* című kötet.²⁸ A felsoroltak mellett ma már több, a szűkebb vagy tágabb térség fürdőtörténetének szakirodalmát összegző bibliográfia áll a kutatók rendelkezésére.²⁹

ALAPVETÉS: A SZÉKELYFÖLDI FÜRDŐK LÁTOGATOTTSÁGA

Zepezaner Jenő egy fontos adattal jellemezte a székelyföldi fürdőhelyek századfordulós vendégforgalmát: „A székelyföldi fürdők a 19–20. század fordulóján, a legtöbb látogatót vonzó években is a magyar fürdők teljes vendégforgalmának alig 6%-át tudhatták magukénak.”³⁰ Mindez igen alacsony látogatottságot sejtet, aminek okát a kortársak egyfelől abban keresték, hogy a fürdőhelyek távol estek az ország centrumától, illetve hogy nem voltak elég ismertek a nagyközönség számára. Így

-
- 24 Kiemelkedő munkája: Kósa László: *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest, 1999, Holnap.
- 25 Pl. Hudi József: A balatoni fürdőkultúra a reformkorban. In Bilkei Irén (szerk.): *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1988*. Zalaegerszeg, 1989, Zala Megyei Levéltár.
- 26 Pl. Petneki Áron: A magyarországi gyógyfürdők idegenforgalma és vendéglátása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. In Borza Tibor (szerk.): *Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve, 1982*. Budapest, 1982, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 146–169. p.
- 27 *Korunk*, 2009.
- 28 Rüszt-Fogarasi Enikő 2016.
- 29 Jánosi Kincső: A székelyföldi ásványvízkutatás irodalma. In Bálint Laura – Russu Tibor (szerk.): *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve, 2005. Természettudományok*. Csíkszereda, 2006, Csíki Székely Múzeum.; Ferenczi Szilárd: Erdély, Partium és Bánság fürdőtörténeti bibliográfiája. *Erdélyi Krónika*. <https://erdelyikronika.net/erdely-partium-es-bansag-furdotortenet-bibliografiaja/> (Utolsó letöltés: 2023. 10. 01.)
- 30 Zepezaner Jenő: A székelyföldi fürdők látogatottsága. In Hermann Gusztáv Mihály – Kolumbán Zsuzsanna – Róth András Lajos (szerk.): *Areopolis VII. Székelyudvarhely, 2007, Udvarhelyszék Kulturális Egyesület*, 113–143. p.

foglalt állást Nagy Elek is, amikor néhány fürdő történetének már felívelő szakaszából tekintett vissza a korábbi időszakra: „Előpatak, Málnás, Kovászna, Bálványos (torjai Büdös), Sugás, mindinkább kezdenek az ismeretlenség homályából kiemelkedni. Évente megfordul ezen fürdőkben 1500-2000 fürdővendég.”³¹

A számadatok magukért beszélnek: világosan példázzák, hogy ebben az időszakban a székelyföldi fürdőhelyek nem tartoztak nemhogy a Monarchia, de még Magyarország legismertebb és így leglátogatottabb nyaralóhelyei közé sem. Érdeemes a fenti állítást összevetni néhány konkrét számsorral. A fürdőlátogatók száma átlagosan és összesen az 1901 és 1915 években, tehát a 20. század hajnalán a következőképpen alakult a Székelyföld négy legfrekvenciáltabb fürdőhelyén. Az egy évre eső vendégek átlaga, valamint a tárgyalt időszak vendégeinek összesített létszáma a jelzett időszakban Borszéken 1209, illetve 15 722, Előpatakon 1441, illetve 18 745, Szovátán 1508, illetve 19 608, míg Tusnádon 1864, illetve 22 375 fő volt.³² Még konkrétabb számsorokkal támasztva alá a fenti tézist:

Év	Borszék	Előpatak	Szováta	Tusnád
1901	1153	785	745	1525
1902	1146	924	632	2091
1903	1305	775	322	1968
1904	1143	1751	1524	1840
1905	1617	1410	2218	2003
1906	1684	1448	1503	1822
1907	1219	1650	1607	1967
1908	1424	1656	1953	2959
1910	1832	2209	4056	1993
1912	1361	2080	2119	2232
1913	675	1883	1192	1439
1914	977	1619	1126	536
1915	186	555	611	- ³³

31 Nagy Elek: Közgazdaság. Általános rész. In Potsa József (főszerk.): *Háromszék vármegye emlékkönyv. Magyarország ezeréves fennállása ünnepére.* Sepsi-Szent-György, 1899, Jókai-Nyomda Részvénytársulat Nyomdája, 149. p.

32 Zepezcaner 2016, 161. p.

33 Zepezcaner 2016, 160. p.

Ha megkíséreljük összegezni, hogy milyen okok játszottak közre a látogatók számának ilyenén – nem éppen szívderítő – alakulásában, némileg vissza kell nyúlnunk az időben, hiszen a jelzett problémák nem voltak újkeletűek, hanem éppenhogy rögzültek. A már citált Kósa László a 19. század derekának erdélyi viszonyait az alábbi szavakkal jellemezte: „A 19. század közepéig az erdélyi gyógyvizek többségét nemhogy távoli tájakon, messzi országokban, de még magában Erdélyben is kevésbé ismerték. Amennyiben tudtak gyógyhatásukról, használóik naggyobára szűkebb környezetükből kerültek ki, amit leginkább a hátrányos közlekedési viszonyok és a fürdők kiépítetlensége magyaráz.”³⁴ A fürdők vonzereje tehát leginkább szűk körben érvényesült: mindez a megfelelő reklám és az ehhez szükséges kommunikációs felületek hiányával, illetve a potenciális fürdőzők kis számával is magyarázható (az utóbbiak közé azokat számíthatjuk, akik egyrészt műveltségi szintjüknek tulajdoníthatóan igényelték volna a fürdőre járást, másrészt pedig anyagilag is megengedhették maguknak az efféle kikapcsolódást).

A TERMÉSZETHEZ ÉS AZ IDŐHÖZ VALÓ HOZZÁÁLLÁS MEGVÁLTOZÁSA

A század derekától kezdődően a modern szemléletű, döntően városi emberek számára, akiknek életritmusát és időfelfogását nem a természeti ciklusok és/vagy a keresztény ünnepek szabták meg, a tudatosan pihenésre fordított szabadidő fogalmának megszilárdulásával a természetbe vágódás is egyre fontosabb szerephez jutott. Ahhoz ugyanis, hogy a fürdőre járás igazán divattá válhasson a polgárság körében, elengedhetetlen volt egy olyan természetszemlélet³⁵ elterjedése, amely gyökeresen eltért a korábitól, és amely azt feltételezte, hogy az ember a természetet önmagáért találja vonzónak.³⁶ Szabó Pál Csabát idézve: „A felvilágosodás világképében a természet többé már nem csupán

---

34 Kósa 2009, 4. p.

35 Erre nézve: Kósa László: Fürdőkultúra és természetszemlélet kapcsolata a felvilágosodástól a 20. század elejéig. In Kósa László – R. Várkonyi Agnes (szerk.): *Európa híres kertje*. Budapest, 1993, Orpheusz Kiadó; Kósa László: A fürdőélet mint a polgári életforma része. In Rűsz-Fogarasi Enikő (főszerk.): *Fürdőélet Erdélyben*. Kolozsvár, 2016, Egyetemi Műhely Kiadó (Erdélyi Évszázadok. A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet Evkönyve I.).

36 Lásd: Katona Csaba: A természet mint vonzerő a 19. századi balatoni fürdőéletben. *Múltunk*, 2021. 2. sz. 46–72. p.

korlátozó tényező, hanem az ember, az emberi közösségek megújítója, organizálója és gyógyítója is. A 18. században megjelenik az idő tartalmas eltöltésének problematikája, egyáltalán a szabadidő fogalma. Ilyen keretek között lesznek mintaadóvá az arisztokrácia európai körutazásai, a tájkultusz és a természet megismerésének és leírásának egy új, aktivista programja.³⁷ Ugyanerről a hagyományos rurális társadalomban élő, elsősorban földműveléssel foglalkozó, épp ezért az időjárás változó és kiszámíthatatlan terminusaihoz kötött népesség esetében természetesen nem lehet beszélni.³⁸ Az időhöz való hozzáállás dinamikus változása, a hétköznapokban megszokott környezettől való eltávolodás határozott vágya, a színes és változatos társasági élet, valamint a fürdők nyújtotta szolgáltatások együttesen mindinkább azokat csábították a fürdőhelyekre, akik nem az egészségüket akarták kúrálni, hanem pihenni és/vagy szórakozni vágytak. A fürdői szabadidő eltöltésének lehetőségeit bővítették a félig legális és/vagy egyenesen illegális szórakozási formák,³⁹ amelyek csábításának – a megszokott környezet kényszerítően fegyelmező, morális béklyóinak szorításából szabadulva – meglehetősen nehéz volt ellenállni. Számos nagyhirű fürdőn épült ki tehát az alapvető kényelmet, sőt az aktív szórakozást szolgáló komoly infrastruktúra (szállások, kuraszlon, étteremek, színház stb.). Ám ez a törekvés Erdélyben, azon belül pedig Székelyföldön is megkésett ütemben jelentkezett, igazodva a tágabb kontextusban is megragadható megkésettséggel kiszámíthatatlan ritmusához.

SORSDÖNTŐ KÉRDÉS: A VASÚT

A felsorolt tényezőkhez döntő mértékben járult hozzá a 19. század egy igen fontos vívmányának a fájdalmas hiánya, nevezetesen a vasúté, amelyről bizvást kijelenthetjük, hogy igen fontos szerepet játszott a kor

---

37 Szabó Pál Csaba: „Isten leesett könnycseppje”. Magyarország turisztikai kínálata és a Balaton a 19–20. század fordulóján. In Veszprémy László – Piti Ferenc (szerk.): *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 136. Szeged, 2014, Szegedi Tudományegyetem, 90. p.

38 Erre nézve: Fónagy Zoltán: „Minden helynek megvan a maga ideje”. Ember és idő viszonya a 19. századi Magyarországon. In Fónagy Zoltán (szerk.): *„Atyám megkívánta a pontosságot”. Ember és idő viszonya a történelemben*. Budapest, 2016, Magyar Történelmi Társulat – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet (Századok Könyvek), 75–100. p.

39 Erre nézve: Katona Csaba: *Professionatus spielerek. Arcok és történetek Balatonfüred múltjából*. Balatonfüred, 2014, Balatonfüred Városért Közalapítvány.

gazdaságának, kereskedelmének és társadalmának átalakításában, és amely az ország belsejéhez mérten meglehetősen későn ért el Székelyföldre. Ez a hiányosság rányomta a bélyegét a regionális fürdőéletre is, ugyanis a területet „csak a múlt század első évtizedében hálózta be a vasutak, s akkor is gyéren. A Maros-völgyi vonal 1909-ben ért Borszék közelébe; az említett fürdőhelynek tudvalévően máig nincs közvetlen vasútja.”⁴⁰ Márpedig a 19. század második felében a vasút léte vagy hiánya döntő módon befolyásolhatta a már felkapott és sokak által látogatott fürdőhelyek sorsát is. Erdélyben a nyomvonalak kijelölésénél természetesen nem a fürdőhelyek érdekeit tartották szem előtt. Elsődlegesen a nagyvárosokat igyekeztek összekötni: a vasút hiába érte el Kolozsvárt 1870-ben, Marosvásárhelyt 1871-ben, Brassót pedig 1873-ban, nem eredményezett tetemes fellendülést a fürdőhelyek forgalmában. A pótolhatatlannak bizonyuló vasút hiányának jelentőségével a kortársak is tisztában voltak. Kőváry László határozottan fogalmazott: „Nálunk a balatoni, mehádiai, tátrafüredi, erdélyi fürdőcsoportok vasúthálózatunktól többet várhatnának. A szepességi fürdők, a Tátrafüredek is csak azóta kaptak lendületet, mióta a vasút legalább Poprádot érinti. Erdélyben mi legközelebb esik, Homoród, Előpatak, Tusnád is 2, 3, 4 órára van a vasúttól. Borszékre éppen egy nap kívántatik.”⁴¹ Nem véletlen, hogy amikor 1888-ban a Brassó–Háromszék vasút mellett kellett érvelni, gróf Nemes János (1863–1923) és társai többek között azzal lobbiztak, hogy ez a vonal a székely fürdők közül Előpatakot, Tusnádöt és Kovásznát is elérhető közelségbe hozza.⁴²

Hogy mit jelentett ez a gyakorlatban, azt Hankó Vilmos Székelyföldről írott munkája segítségével a legkönnyebb megérteni. Hankó szerint Borszékre főleg Brassó, Szászrégen és Moldva irányából érkeztek a fürdővendégek, de a barcasági Brassó vasútállomásától viszont még 189 kilométert kellett megtenni Borszékig. Igaz, az „út, mely Csík–Gyergyón átvonul, egyike a legérdekesebbeknek. Minden lépésre, minden fordulatra új meg új meglepetések várnak az utazóra. A látni-

40 Kósa 2009, 5. p.

41 Kőváry: i. m. 39. p.

42 Gidó Csaba: A Brassó–Háromszék helyi érdekű vasútvonal építéstörténete. In Hermann Gusztáv Mihály – Kolombán Zsuzsanna – Róth András Lajos (szerk.): *Areopolisz. Történelmi és Társadalomtudományi Tanulmányok XI.* Székelyudvarhely, 2011, Hargita Megyei Hagyományőrzési Forrásközpont – Areopolisz Egyesület, 139. p.; Gidó 2013.; MNL OL K 229. 177. cs. 17. t. 1888/ 54409.

valók sokasága, az útvonal mentében eső vidékek bámulatos szépsége bőven kárpótolja az utast az út fáradalmaiért.”⁴³ A moldvai Karácsonykő (Piatra) vasútállomása ezzel szemben „csak” 85 kilométerre fekszik a fürdőtől. Ezért is van az, érvelt Hankó, hogy a „Budapest-, Nagyvárad-, Kolozsvár-, Marosvásárhelyről jövő vendégek – tehát a vendégek zöme – Szászrégen felől érkezik. Szászrégenben – mint az utolsó vasúti állomáson – az érkezőket »Borszék« feliratot viselő kényelmes gyorskocsik várják, melyek a legújabban készült és 95 kilométer hosszú toplica⁴⁴ –székpataki utat, váltott lovakkal 8 és fél óra alatt teszik meg.”⁴⁵

Blaha Lujza (1850–1926), a „nemzet csalogánya” többször nyaralt Nagyvárad („Kijártunk a püspöki fürdőbe és a Félix-fürdőbe”⁴⁶) vagy Balatonfüred („Az idén töltöttem egyfolytában a 15-ik nyarat Balatonfüreden”⁴⁷) mellett Borszéken is. Visszaemlékezését nem haszontalan összevetni a fentiekkel, hiszen az út iránya, annak hossza, valamint szépsége is visszaköszön a leírásban, amely kiemeli, hogy az utazás kényelmetlenségére többen is figyelmeztették: „Elhatároztuk, hogy a nyarat Borszéken töltjük. Sokan ijesztgettek a nagy és fárasztó úttól, hogy egy egész éjszakai vasutazás után még másfél napig kell kocsin menni. De már feltettük magunkban, hát elindultunk. Reggel megérkeztünk Marosvásárhelyre, pár órai pihenés után Nagy János uram kocsiján útra keltünk. Szászrégenen keresztül báró Kemény Kálmán gyönyörűen fekvő régi várkastélya mellett elhaladva, Ilván a gyönyörű tájékat és vízesést megszemlélve Toplicára értünk, ahol megháltunk. Másnap reggel utunkat folytatva délben Borszékre értünk. Oly elragadó szép volt utunk, különösen a Maros völgyén át, hogy mire megérkeztünk, nemhogy fáradt lettem volna, hanem sajnáltam, hogy utazásunk már véget ért.”⁴⁸

Ne legyünk azonban igazságtalanok, hogy csak Borszék helyzetével példálózunk. Kovászna fürdője esetében a vasút megjelenéséig ugyancsak számolni kellett a nehézkes megközelítéssel: „Vagy Brassóból,

43 Hankó Vilmos: *Székelyföld*. Budapest, 1896, Lampel Róbert (Wodianer és Fiai), 288–289. p.

44 Gyergyótoplica – Maroshévíz.

45 Hankó 1896, 288–289. p.

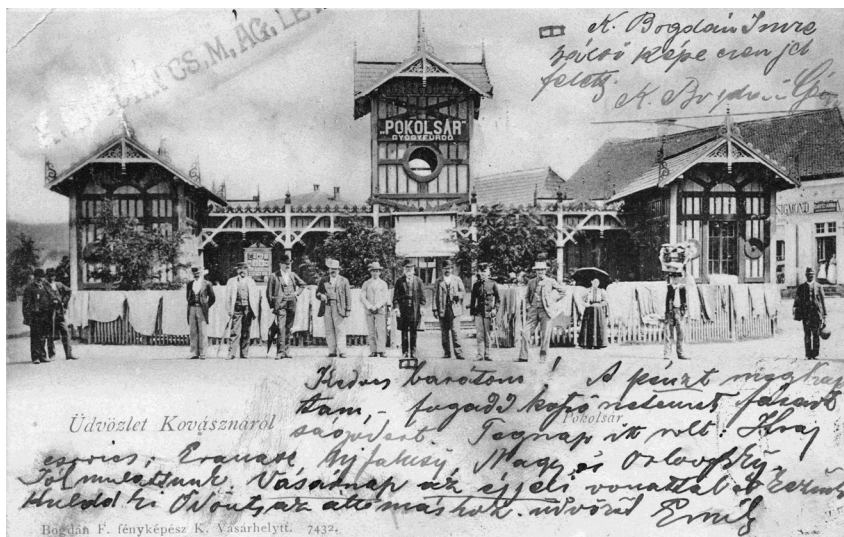
46 Blaha Lujza: *Életem naplója*. Budapest, 1920, Magyar Lap- és Könyvkiadó Rt., 68. p.

47 Blaha: i. m. 222. p.

48 Blaha: i. m. 165. p.

vagy Földvár vasútállomástól Sepsiszentgyörgyön keresztül kocsin kellett Kovásznáig utazni; a szépséges vidékek ezt az utazást mindenestre kellemessé tették, azonban időbeli veszteség, jelentékeny költségek és a kocsin való utazás nehézségei mind hátráltatóan folytak be a látogatottságra. Távolsága Brassótól kocsiuton 55 kilométer s csaknem ugyanannyi Földvártól. Sepsiszentgyörgytől 32, Kézdivásárhelytől 22 kilométernyire fekszik.⁴⁹ Más kérdés – később majd esik szó róla –, hogy a vasút éppen Kovászna esetében át tudta hidalni ezt a súlyos gondot.

Az utazással és távolsággal kapcsolatosan hasonló nehézségekről adott számot 1892-ben a hosszú életű költő, Lévy József (1825–1918) is, aki idős fejjel a Szatmár vármegyei Bikszádra indult útnak: „Augusztus 19-én indultam Miskolcra délután három és fél órakor esős, komor időben. 20-án Szinyérváraljától reggeli nyolc és fél órakor kocsin

A kovásznai Pokolsár látképe

49 Gyárfás Győző: Fürdők és ásványvizek. Bálványosfürdő. In Potsa József (főszerk.): Háromszék vármegye emlékkönyv. Magyarország ezeréves fennállása ünnepére. Sepsiszent-György, 1899, Jókai-Nyomda Részvénytársulat Nyomdája, 241. p.

folytonos esőzéssel, közben-közben záporral. Déli tizenkét órakor érkeztem a fürdőbe, melyből akkor a vendégek nagy része széljel riadt.”⁵⁰ Bő egy évtizeddel később, 1910-ben szintén ő nevezte a bikszádi utat rendkívül nehézkesnek, pedig ekkor már vasúton is meg lehetett közelíteni a fürdőhelyet. Lévay ezúttal Jucika nevű rokonát óvta attól, hogy útra keljen: „A bikszádi fürdőbe akart utazni épp azon a napon, melyen leesett a lábáról. Szó sem lehet róla, hogy most már ama messze levő fürdőbe utazzék, ahová csak tizenkét órai kimerítő vasúti törődéssel lehet eljutni.”⁵¹

Fontos tehát leszögezni: mindazok, akik a vasút megjelenése előtt akár önként, akár kényszerből utazásra adták a fejüket, megtapasztalhatták, hogy az efféle vállalkozás bizonytalan kimenetelű, kényelmetlen, lassú, sőt akár veszélyes is lehet. Ilyen körülmények között a legtöbb ember számára a bejárt táj, annak hegyei, völgyei, vizei alig jelentettek többet, mint lebírandó akadályt, gátló tényezőt, még ha bántja is mai felfogásunkat ez a szigorúan gyakorlatias szemlélet. Ha pedig a természeti adottságokra elsősorban akadályként tekintettek, amelyeket le kell küzdeni, akkor érthetővé válik, hogy egy ma már egyszerűnek tűnő utazás a kor embere számára komoly nehézségekkel járt. A Balaton jeles fürdőhelye, Füred kapcsán Écsy László, aki 1835–1889 között állt a fürdő élén, 1847. január 8-án elégedetten ecsetelte a fürdőt tulajdonló bencés rend tihanyi jószágkormányozójának, Krisztián Piusznak a tavon meginduló hajózással járó kényelmet: „...a reggel öt órakor Budáról megindulandó kocsi tíz órakor már Székesfehérvárott leend, ottani reggelizés után délutáni egy órakor Kenesére érkezendik, onnét pedig – Kisfaludy gőzösön – két órakor már Füreden lehetnek a vendégek. Ez már gyors utazás és kényelmes, ha ez lábra kapand, úgy hiszem, Füred számos vendégekkel dicsekedhetik jövő fürdői szakban.”⁵² Ezt figyelembe véve válik világosabbá, miért írta lelkesen Chyzer Kornél (1836–1909) balneológus, hogy meglehetősen sebesen lehet eljutni Temesvárról a várostól „csak három órányira fekvő Buziásra, a magyar Franzensbadba”.⁵³

50 Porkoláb Tibor (szerk.): *Szentpéteri üres fészek. Lévay József naplója I. kötet. (1892–1907)*. Miskolc, 2001, BAZ Megyei Levéltár – Hermann Ottó Múzeum – Miskolci Egyetem, 34. p.

51 Porkoláb: i. m. 107. p.

52 MNL VeML. XII. IV. h. 1. d.

53 Chyzer Kornél: *A magyar fürdőkről*. Budapest, 1886, Franklin, 17. p.

*ELMARADOTT FÜRDŐK,
AVAGY A TULAJDONOSOK SZEREPE*

A távolság és a vasút hiánya azonban nem szolgálhat elégséges magyarázatul arra nézve, hogy miből fakadt az erdélyi fürdőhelyek hátrányos helyzete. Székelyföldön különösen jellemző volt a tradicionális, a kapitalista piaci viszonyok között nehezen érvényesülő, a fejlődést gátló tulajdonszerkezet: számos fürdő közbirtokosság, települések, egyházközségek kezén volt.⁵⁴ Hogy jobban megértsük, mennyire összetett kérdésről beszélünk, számolni kell azzal, amire a jelen írás elején bemutatott karikatúrák utaltak, ti. hogy a szükséges fejlesztéseket a tulajdonosok a megfelelő anyagi háttér, a határozott felismerés és/vagy a tenni akarás hiányában nem végezték el; ehelyett megpróbáltak a korban mindinkább izmosodó hazafias, illetve lokálpatrióta érzületekre hatást gyakorolni. Nem így tett Zerkovitz Emil (1870–1923) közgazdasági író, akinek – úgy fest – szívügye volt az erdélyi fürdők érdemi felvirágoztatása.⁵⁵ Kétségtelen ugyanakkor, hogy az ő érvrendszerének is sarkalatos része volt Erdély bámulatos tájainak magával ragadó szépsége: „...bátran állíthatjuk, Erdély hegyes-bérces vidékeinek bármely pontja győzelmesen vetekedik akár Svájcnak felmagasztalt, világhírű vidékeivel is.”⁵⁶ Ám a dicséretet kíméletlen korholás követte, a fürdőtulajdonosok felelősségét, még pontosabban felelőtlenységét okolva a nem elégséges látogatottság miatt: „...fürdőink legtöbbször még mindig nélkülözzük azt a kényelmet, mit pénzért jogosan követel a külföldi fürdők rafinált ízléssel és kényelemmel berendezett intézeteihez szokott közönség. A hazafiság jelszava nem kárpótolja a gyógyulást, üdülést és szórakozást keresőket a kezdetleges berendezés és egyéb hiányokért, és bizony mindenki szívesebben áldoz kétszer annyit jó ellátásért, mintha olcsó pénzért rossz ágyat és élvezhetlen ételeket kap.”⁵⁷

Hogy nem pusztán koholt vádakról van szó, az a tény is megerősíti, hogy Kőváry László is hasonlóan éles kritikát fogalmazott meg, pedig ő – tordai születésű lévén – szűkebb pátriáját kényszerült lesújtó

54 Tóth Szabolcs Barnabás: Potsa József Háromszék történetében. Sepsiszentgyörgy, 2022, Háromszék Vármegye, 46. p.

55 Pl. Zerkovitz Emil: *Bálványos-fürdő és a torjai kenes (büdös-) barlang, gyógyfürdő és klimatikus gyógyhely*. Budapest, 1897, Eggenberger.

56 Zerkovitz Emil: József főherceg és az erdélyi fürdők. In *A Mi Fürdőink. Az Erdélyi fürdőügyi melléklete*, 1898. 3–4. sz. 18. p.

57 Zerkovitz 1898, 18. p.

kritikával illetni: „Az erdélyi fürdők, ha nem hanyatlanak, de nem is tartanak lépést. A közönség a nyújtott kényelemhez képest drágának találja. A fürdőtulajdonosok azt hajtogatják, látogassák többen, több kényelmet és olcsóbban nyújtanak. E követelés még a vasút, a zóna előtt is csak akkor bírt volna jogosultsággal, ha több fürdő nem volna a világon.”⁵⁸

Fontos hangsúlyozni, a probléma nem kizárólag Erdélyt érintette. Igaz, máshol hamarabb kezdtek a fejlesztésekbe – például így Balatonfüreden is, ahol az 1860-as évek derekától –, több tényező együttes hatására indult meg a modernizálás.⁵⁹ Itt azonban azt is meg kell jegyeznünk, hogy a fürdőt a tulajdonos bencés rend 1865-től nem a tihanyi uradalom részeként, hanem önálló üzleti vállalkozásként üzemeltette, amint Écsy fürdőigazgató Kruesz Krizosztom pannonhalmi főapáthoz intézett, 1865. november 30-i keltezésű leveléből is kiderül.⁶⁰ Márki Sándor (1853–1915), a kiemelkedő történész 1898. június 23-án, a felföldi Szliácson töltött nyaralása során a tulajdonos nagy összeget megmozgató befektetési szándékáról hallva tartotta szükségesnek lejegyezni naplójába, hogy helyesli ezt, mivel „a szép hely nagyon el van hanyagolva”.⁶¹ Lévai József 1894. augusztus 28-án a Szatmár vármegyei Búdössár fürdő kapcsán kárhóztatta a tulajdonosi hozzáállást, a cselekvés hiányát: „Ma hallom, hogy Vámfalu határában a hegyek közt van egy Búdössár nevű csudatevő kénes fürdő, gróf Vay Ádám birtoka, mely köszvényes- és bőrbajokban igazán csodákat mivel. Példákat említett előttem dr. Ecsedy. A fürdő a legprimitívebb, s a hozzájutás a csinálatlan hegyi úton felette nehéz.”⁶² Ugyancsak ő szeptember 4-én több fürdőhely kapcsán fontosnak tartotta rögzíteni, hogy a felelőtlen tulajdonosi magatartás jól érzékelhetően visszahúzó erővel bír: „Most hallom, hogy itt egyik közeli faluban, Túrvekonyán, gróf Vay Ádám birtokán egymás közelében három-négy oly savanyúvíz-forrás van, melynek vize mind különböző tartalmú: bikszádi, parádi, viski, brébi

---

58 Kóváry: i. m. 3. p.

59 Erre nézve: Katona Csaba: Adatok Balatonfüred 1860-as évekbeli fejlődéséhez. *Századok*, 2002. 6. sz. 1423–1454. p.

60 PBFL Aa. 17. cs. III. d.

61 *Márki Sándor naplói. II. 1893–1903.* (S. a. r. Erdész Ádám). Gyula, 2018, Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, 211. p.

62 Porkoláb: i. m. 36. p.

vagy mi. De közhasználatnak átengedve nincs. Nem engedi a gróf önfejűsége és szűkmarkúsága.”⁶³

A Lévay által leírtakat tükrözi a Hunfalvy János (1820–1886) nagy munkájában olvasható leírás is: „Vámfalutól Északra az úgynevezett Lapos erdőben (tölgyerdő) vágott út Turvékonya oláh helységbe visz, ott valami 6 ásványos forrás s egy kis fürdő van, melynek gróf Vay Ádám a birtokosa. Turvékonya a völgymedence közepén fekszik, éjszaki szélén, az említett helységtől északkeletre Bikszádöt találjuk, 1378 – túlnyomóan oláh – lakossal. Ott négy ásványos forrás van, s fürdője már nagyobb körben ismeretes, noha sok kényelmet ott sem talál a vendég.”⁶⁴

A bírálatok tehát egyfajta Pató Pál-i restségre hívták fel a figyelmet. Mondandójuk veleje az, hogy a (mégoly jogos) öndicséret, amely a természet adta kincsekre (szép táj, hatékony gyógyvíz) alapozva ölt formát, felelősségváró és kontraproduktív magatartást próbál leplezni. Kétségtől könnyen megragadható tehát a történeti források segítségével a Bolond Istók által is pellengérré állított hozzáállás az erdélyi fürdők kapcsán. Hankó Vilmos, aki elkötelezett támogatója volt a gyógyfürdőknek⁶⁵ – különös tekintettel az erdélyi fürdőkre –, maga is előszeretettel hivatkozott a régió páratlannak tekintett adottságaira, azonban rendszeresen felrótta azt is, hogy ezen adottságok nincsenek megfelelőképpen kiaknázva. „Az a tengernyi kincs, mit Erdély több százra menő s a legváltozatosabb összetételű ásványvizeiben bír, értékre nézve semmivel sem áll mögötte kitűnő fájának, szenének, vasának, rezének, márványának avagy aranyának. Hiszem is, hogy a felsorolt természeti adományok közül nem az arany, ezüst, nem a vas, réz, kőszén, só, hanem e csodával határos ásványvíz bőség fogja egykor megvetni az erdélyi részek anyagi boldogulásának, felvirágzásának alapját.”⁶⁶ Mindezt még egyszer megerősítette: „Ásványvizeink pedig páratlan összetételüknél fogva a leghatásosabb gyógyító vizek”⁶⁷ Mi-
közben tehát elismerte az elvárt minőségű szolgáltatások, az infra-

63 Porkoláb: i. m. 38. p.

64 Hunfalvy János: *A Magyar Birodalom földrajza különös tekintettel a néprajzi viszonyokra*. Budapest, 1886, Athanaeum, 207. p.

65 Pl. Hankó Vilmos: *Magyarország fürdői és ásványvizei. Tájékoztató a fürdők, gyógyítóhelyek és ásványvizek megválasztásánál*. Budapest, 1905, Toldi Lajos Könyvkereskedő Bizománya.

66 Hankó Vilmos: *Az erdélyrészi fürdők és ásványvizek leírása*. Kolozsvár, 1891, Erdélyrészi Kárpát-Egyesület, 11. p.

67 Hankó 1891, 13. p.

struktúra és a modern fürdőkultúra hiányát, azzal érvelt, hogy Erdély természeti kincsei egyedülállóak, ami elégséges fundamentuma kell hogy legyen a jövőbeni nagy ívű fejlődésnek.⁶⁸ Ezzel szemben Kőváry László nyers egyszerűséggel gyökeresen másként foglalt állást: „Fel kell adnunk azt az álláspontot, hogy ásványvizeinkben Erdély oly monopóliumszerű cikkel bír, melyre a világ egészen reá van utalva.”⁶⁹

E ponton akár azt is gondolhatnánk, hogy a felelősséget elsősorban a cselekvés hiányában kereső, nem csupán az önostorozásra szorítókozó, ám mégis önkritikus attitűd Hankónál nem lelhető fel. Ez azonban korántsem igaz. Ő éppoly éles kritikával illette a fürdők tulajdonosait, mint Kőváry: „A tulajdonosok csak várnak, várják a jó akaratot, meg a sült galambot, de a fürdő ügyében nem tesznek semmit. Azaz hogy mégis tesznek valamit: szidják a közönséget, kik nem keresik fel fürdőiket, melyekben a lakások deszkafalán, törött ablakán, rozoga ajtaján kedvére jár a szél; melyekben ehetetlen és méregdrága a koszt; kritikán alul álló az ellátás, melyekben a nyugalmat kereső beteg épülésére szól a zene, cseng a pohár, folyik a bor és a dínom-dánom. Szidja a közönséget, mely nem vásárolja forgalomba bocsátott vizét, melynek palackjai úgy néznek ki, hogy az ember undorodik ajkaival érinteni elváltozott, piszkos, üledékes tartalmát.”⁷⁰

KIÚT AZ ELSZIGETELTSÉGBŐL? A FEJLESZTÉSEK HOZADÉKAI BÁLVÁNYOSFÜRDŐN ÉS KOVÁSZNÁN

Amint az eddigiekből láthattuk, az erdélyi fürdők állapota – részben a tulajdonosok hibájából – hagyott kívánnivalót maga után, ismerünk azonban olyan pozitív ellenpéldákat is, mint amilyenek például Bálványosfürdő is szolgált a 19. század végén. Egy 1890-es évek elejére datálható tudósítás még meglehetősen sarkosan fogalmazott az ottani viszonyokról: „Csak galyibák voltak, vesszőből készült sövénykunyhók, s ezekben kínlódták át a vendégek a fürdői saisont. Hogy milyen kényelmes élet volt a galyibákban, azt ma is emlegetik még. Zivataros időben e kunyhók, lakóikkal együtt, úsztak az esővízben. [...] Idő múltán azonban báró Apor Károly, ki a marosvásárhelyi kir. tábla elnöke volt, mint fürdőtulajdonos, három sor faházat építtetett a déli, északi és

68 Nagy 2023, 57. p.

69 Kőváry: i. m. 5. p.

70 Hankó 1891, 15. p.

nyugati oldalon, de ez épületek is oly távol állanak a célszerűségtől, mint Kecskemét Nagyköröstől. A szél, mely itt majdnem állandóan uralkodik, keresztülfúj a házak deszkahasadékain, s emiatt sokszor megtörtént már, hogy aki egészségesen jött ide, az is betegséget vitt magával innen emlékül. Nem egyebek e házak, mint lyukakkal ékeskedő fáskamrák.”⁷¹

A fürdőhelyen uralkodó állapotokat illetően a tulajdonos tudatosan előremutató döntése hozott jelentős fordulatot, hiszen báró Apor Gábor (1851–1898,⁷² 1891–1895 között Nagy-Küküllő vármegye főispánja,⁷³ majd 1895-től haláláig a király személye körüli minisztérium államtitkára⁷⁴) a busás haszon reményében jelentős összeget fordított Bálványosfürdő fejlesztésére. Ahogy a *Fővárosi Lapok* tudósítása fogalmazott: „Bálványos fürdő az idén lépett a nagyobb fürdőhelyek sorába.”⁷⁵ Ennek nyomán a fürdőkalauzok Erdélyben a legjobb fürdőként kezdték emlegetni, miközben Hankó még a következőképpen írta le a fürdőt: „...néhány szerény külsejű faépület: lakóház, vendéglő, fürdőház emelkedik. E kis telep a Búdös-fürdő.”⁷⁶ Konrád Géza pedig így fogalmazott: „...az épületek ma is oly primitívek, szegényes külsejűek, hogy csak a legegyszerűbb igényeket képesek úgy, ahogy, kielégíteni.”⁷⁷ De ugyancsak ő írta azt is: „Bálványos-Fürdön a legújabb időben már nyugat-európai komfortot is találunk.”⁷⁸

A *Fővárosi Lapok* részletesebben is taglalta a bekövetkezett változásokat: „A tulajdonos báró különben szem előtt tartja a noblesse oblige elvét, és elhatározta ott egy fürdőhely létesítését. Jelenleg ízléses, nagy

71 Miháltz Lajos: *Torja könyveke. Külön lenyomat a Fővárosi Lapokból.* H. n., é. n. 16–17. p.

72 Személyére nézve: Pál Judit: Erdélyi főispánok a Tisza-éra végén (1890–91) II. *Korunk*, 2009. 4. sz. 67–76. p. Ifjúkorára: Rébay Magdolna: Erdélyi főrangú családok gyermekei a kalsburgi jezsuita kollégiumban és a bécsi Theresianum gimnáziumában (1867–1918). In Rébay Magdolna (szerk.): „...szelíd, de szigorú és egyben nagyon igazságos bánásmódban...” *Arisztokraták nevelése-oktatása Magyarországon a XIX–XX. században.* Szeged, 2017, Belvedere Meridionale, 109–143. p. A család iratai: RNL KMO F. 36.

73 Kinevezése: MNL OL K 27. 24. ülés. 1891. május 21. 2. napirendi pont.

74 Felterjesztése: MNL OL K 27. 1875. április 28. 28. ülés. 5. napirendi pont. Kinevezése: MNL OL K 27. 17. ülés. 1895. május 20. 2. Javaslat.

75 B. O.: Erdélyi levél (Bálványos fürdő, főispánváltás). *Fővárosi Lapok*, 32. (1895) 222. sz. 2576. p.

76 Hankó 1891, 205. p.

77 Konrád Géza: Barangolások Erdélyben. *Turisták Lapja*, 1906. 6–10. sz. 104. p.

78 Uo.

vendéglő épület emelkedik a meredek festői hegyoldalban. A báró építtetett két fürdőházat is. [...] A fürdőépületben úgy érezhetjük magunkat, mint akármelyik svájci penzionátusban. Kényelmet és komfortot találunk. Minden új, csinos és tiszta. A kétemeletes épület el van látva vízvezetékkel és a jövő saizonban villanyvilágítása is lesz.”⁷⁹

Bálványosfürdőt Apor felesége, Pálffy Fidelia grófnő neve után (az egyik forrást is róla nevezte el) Fidelis-fürdőnek is hívták, de ismert volt Bálványosfüred néven is.⁸⁰ A báró valóban a modern kor színvonalának és elvárásainak megfelelő, ötvenszobás, kétemeletes gyógyintézetet emeltetett a Sósmezőnek nevezett fennsíkron,⁸¹ ami idővel a már-már urbánus Penzió helyett az erdélyi délibábos romantikát megidéző Rabonbán nevet kapta.⁸² A fejlesztéssel hozható összefüggésbe az is, hogy József Károly főherceg (1833–1905) a „báró Apor Gábor államtitkár által létesített modern berendezésű telepen is járt, és az ottani szénsavgyárat is alaposan is megtekintette”.⁸³ Ez utóbbit a kézdivásárhelyi királyi törvényszéken jegyeztette be a báró.⁸⁴ Az alábbi hír 1892-ben, egy évvel a szénsavgyár alapítását követően látott napvilágot, és a báró személyének az állami intézmény- és hivatalnokrendszerbe való beágyazottságát, valamint állami szerepvállalását is jelzi: „A kereskedelemügyi m. kir. miniszter a m. kir. pénzügyminiszter hozzájárulásával az 1890. évi XIII. t.-cikkben meghatározott állami kedvezményeket báró Apor Gábor Nagy-Küküllő vármegye főispánjának a Háromszék megyében fekvő Bálványos nevű erdejében épített és üzembe tett szénsavsűrítő ipartelepe részére, az üzembevitel napjától számítandó tíz évre engedélyezte.”⁸⁵ Aligha véletlen, hogy éppen 1890-ben maradt fent egy kötelezvény és „törlesztési terv” is Apor nevéhez kötődően.⁸⁶ Az ősrégi erdélyi bárói családból származó férfi

79 B. O.: i. m. 2576. p.

80 Székely Bendegúz: Háromszék vármegye természeti viszonyai. Potsa József (főszerk.): *Háromszék vármegye emlékkönyv. Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*. Sepső-Szent-György, 1899, Jókai-Nyomda Részvénytársulat Nyomdája, 123. p.

81 Gömör Béla: Az erdélyi Bálványos-fürdőről. *Orvosi Hetilap*, 2020. 161. évf. 50. sz. 2131. p.

82 Herrmann: i. m. 149. p.

83 Zerkovitz 1898, 19. p.

84 Kivonat a magyarországi kereskedelmi cégjegyzékből. Egyéni cégek. *Központi Értéstitő*, 1895. 93. sz. 1813. p.; Nagy 2017, 66. p.; RNL KMO F. 9. 841. 1891. XXI. 335.

85 Állami kedvezmények, 1892. 1449.; Nagy 2017, 66. p.

86 BFL VII. 213. 1890. 1210,

részben születésénél fogva, részben pedig az általa betöltött pozíciók révén (Háromszék vármegye alispánja, majd Nagy-Küküllő vármegye főispánja) tagja volt a székelyföldi elitnek, de emellett teljesen betagozódott az országos elitbe, valamint a legmagasabb szintű állami hivatalnokrendszerbe is. Éppúgy otthonosan mozgott tehát szűkebb pátriájában, mint Bécsben (ahol született), személye így minden tekintetben alkalmas volt arra, hogy a helyi és országos/állami érdekeket és célkitűzéseket összhangba tudja hozni, ugyanakkor saját javára is ki tudja aknázni.

Az Apor Gábor befektetését megelőző fürdői viszonyokról Gyárfás Győző (1855–1912) szavait érdemes hosszabban idézni, Gyárfás ugyanis meglehetősen részletességgel szemlélteti azokat az állapotokat, amelyekről Hankó sokkal tömörebben számolt be: „...vizei azok, melyek Bálványosfüredet valóságos gyógyfürdővé predesztinálják és jövőjét biztosítják. [...] Alig pár év előtt még földkunyhókban, mondhatjuk csaknem barlangi lakásokban, rőzséből összetakolt kalibákban nomád módra, az időjárás viszontagságaival s a nélkülözés minden esélyeivel szembeszállva, úttalan-utakon ide igyekezve, kereste Háromszék és Csík megye lakossága »Büdös-feredőn« az egészséget, – kockáztatva meglevő épségét is. A gyógyulást keresők szükségleteinek csak tűrhető kielégítéséről is alig lehetett szó. Chyzer Kornél dr., Magyarország ásványvizeinek alapos ismerője méltán kiálthatott fel látogatása alkalmával, a csodálatos természeti adományok sokasága mellett szemlélve ezt a fürdői kezdetlegességet, hogy: megérkezett – Ázsiába.”⁸⁷ Apor halála után azonban örökösei nem folytatták a fürdővel kapcsolatos teendőket. Legismertebb fia, a Győrben mártírhalált halt püspök, Apor Vilmos (1892–1945) egy 1920. október 15-én Gyulán kelt, az édesapja örökségével kapcsolatos iratban, amelyben bátyját, ifjabb Apor Gábort (1889–1969), a későbbi neves diplomatát bízta meg az örökséggel kapcsolatos ügyek vitelével, meg sem említette a fürdőt.⁸⁸

Az uradalmat végül három székely birtokos – Sólyom Gyula, Csoboth János és Magyarosi Ferenc – vásárolta meg, akiknek „erejüket meghaladják azok az igen nagy és komplikált pénzügyi, közgazdasági, társadalmi feladatok, melyek a megszerzéssel és fenntartással járnak, s

---

87 Gyárfás: i. m. 226. p.

88 MNL BML VII. 154. 402/1920.

melyeket csak az ősi birtokaik feláldozásával oldhatnának meg, amire természetesen nem hajlandók”.⁸⁹ A vevők éppen ezért úgy döntöttek, részvénytársaságot alakítanak, azonban ezzel – bár ők akkor még nem tudhattak róla – eléggé elkéstek: mindössze pár év elteltével kitört az első világháború.

Nem Bálványosfürdő volt az egyetlen, amelyet a megfelelő előremutató fejlesztések nyomán sikerült legalább ideiglenesen valamelyest felvirágoztatni. Nagy Benedek a már említett, Orbán Balázs által fejlesztett Szejkefürdő mellett Kovásznát emelte még ki, rámutatva Potsa József (1836–1903, 1877-től haláláig Háromszék vármegye főispánja)⁹⁰ támogatására is.⁹¹ Potsáról nekrológia is megjegyezte, hogy komoly érdemei voltak a fürdők fejlesztésének előmozdítására is alakult, számos embert tömörítő Erdélyi Kárpát Egyesület⁹² megalapításában.⁹³ Az egyesület 1891. május 12-én jött létre Kolozsváron,⁹⁴ és már abban az évben fürdőkongresszust rendezett Marosvásárhelyen,⁹⁵ 1898-ban pedig összeírást kértek Háromszék vármegye akkori alispánjától, Gábor Pétertől, a megye területén levő jelentősebb fürdőkről és azok bérlőiről.⁹⁶ Közbevetőleg jegyezném meg, hogy a személyes kapcsolatok és összefonódások rendszerét sem teljesen érdektelen vizsgálni, hiszen a Bálványos fürdőjének fejlesztését kezdeményező és kivitelező Apor Gábort 1877-ben, főispánsága első évében épp Potsa nevezte ki aljegyzővé, elindítva ezzel fényes hivatali karrierjét.⁹⁷ Ezt követően később mellette volt alispán, 1892-ben pedig egyszerre terjesztették fel kettejüket Sepsiszentgyörgy díszpolgárává.⁹⁸ Érdemes mérlegelni a lehetőséget, hogy Potsa fürdők iránti személyes és hivatali

---

89 Herrmann: i. m. 150. p.

90 Személyére nézve: Tóth: 2022. A család iratai: RNL KMO F. 50.

91 Nagy 2023, 55. p.

92 Erre nézve: Ajtay Ferenc – Imecs László – Behabetz Magda – Dukrét Géza – Imecs László (szerk.): *Az Erdélyi Kárpát Egyesület. E. K. E. Múlt és jelen.* Kolozsvár, 1996, Erdélyi Kárpát Egyesület.

93 Sz. n: Hatolykai Potsa József (1836–1903). *Genealógiai Füzetek*, 1903. 7–8. sz. 94. p.

94 Gombóc Márta: Kárpát egyesületek a történeti Magyarországon. *A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására közleményei*, 2012. 4. évf. 1. sz. 181. p.

95 Tóth Szabolcs Barnabás: *Az Erdélyi Kárpát Egyesület Háromszéki Osztályának története 1892–1945 között.* Sepsiszentgyörgy, 2017, Háromszék Vármegye, 10. p.

96 RNL KMO F. 9. 1898. XXI. 106.

97 Altorjai Bárány Apor Gábor. *Székely Nemzet*, 1898. 123. sz. 4. p.

98 Sepsiszentgyörgy új díszpolgárai. *Székely Nemzet*, 1889. 21. sz. 3. p.

elkötelezettsége⁹⁹ – amely Kovásznán transzparens módon megmutatkozott – vajon nem szolgált-e követendő mintául Apor számára is.

Kovásnán egy Vajna Mihály által jegyzett, az 1875 előtti időszakra visszatekintő emlékirat szerint a fürdőt számosan látogatták mindaddig, amíg a konkurens fürdők fejlesztésekbe nem fogtak: „Dacára eme kezdetleges állapotnak, fürdővendégben nem volt hiány. Erdélyben Szeben és Kolozsvárig, Havasalföldön Bukarestig terjedő vidékekről keresték föl Kovásznát. Ennek oka sokféle összetételű vizének kiválóságában rejlett, másfelől abban, hogy Tusnád, Málnás, Előpatak, Zajzon stb. csak 1850 után ébresztettek figyelmet s változtak át jól rendezett, kényelmet nyújtó fürdökké.”¹⁰⁰ 1891-ben a Pokolsárról ismertté vált Kovászna forrásait részvénytársasági formában kísérelték meg a modern idők követelményeinek megfelelően átformálni.¹⁰¹ Ez minden bizonnyal elválaszthatatlan attól a ténytől, hogy a Brassó–Háromszék vasútvonal¹⁰² megnyitásával számottevően gyarapodott Kovászna fürdőközönsége, hiszen a település ettől fogva saját vasútállomással rendelkezett.¹⁰³ A Brassó kiágazás és Kézdivásárhely végállomás között létesült nyolc közbeeső állomás egyike Kovászna volt.¹⁰⁴

Megjegyzendő, hogy a régi világ maradványaként továbbélő bérleti forma számos esetben volt akadálya – és nemcsak Erdélyben – a kívánatos modernizációnak. Meskó Pál nyíregyházi fürdőorvos például 1864. október 12-én kelt jelentésében Sóstó fürdője kapcsán hívta fel a figyelmet a szerinte tovább már nem halogatható változtatások szükségére: „A Sóstófürdő a régi haszonbérrendszer mellett kezeltetik a tulajdonos, Nyíregyháza város által, s ezen körülménynek kell, fájdalom, tulajdonítani a fürdőintézet jó hírvének hovatovább nagyobb mérvbeni alábbszállását, és azt, hogy az a fürdőintézetek a mai kor igényelte színvonalára nem emelkedhettek! Ahova nem is fog másként

99 Lásd pl. Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Elitek Háromszéken a 19–20. században. A politikai, gazdasági, egyházi és kulturális élet szereplői*. Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy, 2015, Háromszék Vármegye.

100 RNL KMO F. 65/121. 232. lelt. sz. 29. fol. Közli: Szócsné Gazda Enikő: Kovásznai fürdők és borvizek 19–20. századi leírások alapján. In Szerk. Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Orbaiszék változó társadalma és kultúrája*. Sepsiszentgyörgy, 2007, Kriza János Néprajzi Társaság – Pro Museum Egyesület – Kovászna Megyei Művelődési Központ, 165–173. p.

101 Tóth 2022, 47. p.

102 Erre nézve: Gidó 2011.

103 Gyárfás: i. m. 241. p.

104 Gidó 2011, 147. p.

felvergődtetni soha, csak úgy, ha más kezelési, a mostanival ellenkező módszer választatván, oly vállalkozónak adatnék több évre által, aki saját érdeke által vezéreltetve minden lehető eszközöket felhasználna a hanyatlásnak indult Sóstófürdő felvirágoztatására.”¹⁰⁵ Nem sokkal ezt követően, 1866-ban a sóstói bérletet 24 évre egy újonnan létrejött részvénytársaság kapta meg, amelyet Nyíregyháza arra kötelezett, hogy 24 000 forintot fektessen a fürdő felújításába, modernizálásába. További 10 000 forint befektetése pedig a bérlet tíz esztendőre szóló meghosszabbítását vonta (volna) maga után.¹⁰⁶

A Kovásznán újonnan életre hívott részvénytársaság a városbeli fürdőket szintén hosszabb távra, mintegy negyed évszázadra vette bérbe, elnökévé pedig Potsa József főispánt választották. A saját kezelést csak rövid időre váltotta fel (ismételten) a bérleti rendszer, de hosszú távon az igazgatóság a saját kezébe vette a fürdő fejlesztését.¹⁰⁷ A leginkább szükséges ilyen irányú teendőket a vezetés jelölte ki; intenzív munkájuk „az egész környék fellendülését, modernizálódását vonta maga után”.¹⁰⁸ Elfogadva Tóth Szabolcs Barnabás értékelését, Kovásznán idő szűkében „a rendkívüli kedvező adottságok ellenére az első világháború előtt nem sikerült színvonalas fürdőéletet kialakítani”.¹⁰⁹ Vagyis a „nagy háború”, ahogy Bálványosfürdő esetében is, végül meggátolta a fejlesztés folytatását. Eképpen a sajnálatos módon megkésve meginduló kezdeményezéseknek végül nem sikerült meghozniuk a kívánt eredményt.

A REGIONÁLIS JELLEG MEGSZILÁRDULÁSA

Ahol a már többször említett vasút érintette a fürdőket, legalább annyi fürdővendéget el is vitt onnan, mint amennyit hozott. Jól példázza ezt a folyamatot az a tény is, ahogyan Balatonfüreden az erdélyi és partiumi fürdővendégek száma a 19. század derekáról a 20. század hajnalára a vasútnak köszönhetően megemelkedett: Kolozsvár például 1908-ban a hatodik, 1916-ban pedig a harmadik legtöbb füredi

105 MNL SzSzBML V. 53/b. 1864:4.

106 MNL SzSzBML V. 51/a. 4. köt. 1866/3256.

107 Gyárfás: i. m. 241. p.

108 Szócsné Gazda Enikő: Polgárosodás és modernizáció Orbaiszéken. A kovásznai fürdők példája. In *Acta Siculia*, 2010. 566. p.

109 Tóth 2022, 47. p.

fürdővendéget kibocsátó település volt.¹¹⁰ Kelemen Lajos (1877–1963), a kiváló történész és levéltáros teljes természetességgel írt arról 1899. augusztus 16-án, hogy amikor a báznai fürdőn járt, egy bizonyos Lenke azért nem volt otthon, mert a felföldi Vihnyén fürdőzött, nem pedig valamelyik közelebb fekvő fürdőhelyen.¹¹¹ A távolabbi fürdőhelyek iránti vágy már korábban is ott munkált számos emberben, csak épp a megvalósítás ütközött több nehézségbe. Az erdélyi Kozma Katinka (1849–1919) naplójában 1864. január 21-én kendőzetlenül írt arról, hogy a viszonylag távoli Balatonfüredre szeretne menni,¹¹² és ugyan ezen év április 16-án bizalmas barátnője, Kvassay Irma kapcsán szintén azt jegyezte fel, hogy „külföldi fürdőre vagy Balatonfüredre vágyik,”, miközben Előpatakot például csak „Erdély egyik unalmas fürdője”-ként emlegette.¹¹³ Tehát annak ellenére, hogy vonattal valamelyest könnyebbé vált az erdélyi fürdők megközelítése, e közlekedési eszköz segítségével az erdélyiek más fürdőkre is sokkal könnyebben eljuthattak, a távolabbi fürdők pedig – részben az újdonság varázsának, részben pedig fejlettebb szolgáltatásaiknak tulajdoníthatóan – jelentős elszívó erőt gyakoroltak a helyi fürdőjáró közönségre. Ezzel együtt a földrajzi távolság is fontos szerepet játszott abban, hogy a legtöbb erdélyi fürdőhelynek a vasút térhódítását követően is inkább lokális vonzáskörzetére kellett támaszkodnia, és képtelennek bizonyult más közönséget magához csalogatni. E regionális jelleg szinte foglyul ejtette a kisebb fürdőhelyeket, aminek következtében egyfajta törzsközönségük is kialakult: „Így például csaknem »házi« fürdőnek számított Székelyudvarhely mellett Szejkefürdő, Sepsiszentgyörgy szomszédságában a Sugás, Szamosújvár közelében Kérő. Hunyad megye »úri közönsége« Alvácát kedvelte, Szebenből Vízaknára, Medgyesről Felsőbajomra, Brassóból Zajzonba jártak. Erdélyen kívül a régi Magyarország számos pontján találkozunk hasonló jelenséggel: például a temesváriak Buziást.”¹¹⁴ De ilyen volt Szentkeresztbánya mellett Szeltersz és Kiruly, illetve Csik-

---

110 Katona Csaba: Egy fürdőhely és „társadalma” az 1840–1860-as években. *Korall*, 2002. 1–2. sz. 74. p.

111 Kelemen Lajos: *Napló I. (1890–1920)*. (S. a. r. és szerk. Sas Péter.) Kolozsvár, 2017, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 206. p.

112 Kozma Katinka: *Csalódások könyve. Napló (1863. december – 1865. április)*. (S. a. r. Sebestyén Mihály.) Csíkszereda, 2012, Bookart, 38. p.

113 Kozma: i. m. 76. p.

114 Kósa 2009, 7. p.

szereda mellett Zsögöd is.¹¹⁵ Jellemző módon Sugást, ahol a már említett Fülöp János bérlő eszközölt fejlesztéseket, Sepsiszentgyörgy közgyűlése is támogatta: „A város ismét jelentékeny áldozatot hozott Sugás-nyaraló fejlesztése és szépítése érdekében. Meghatározta ugyanis a képviselő, hogy Fülöp János sugási bérlő által teljesített új építkezések és felszerelések, nevezetesen a régi négykabinos melegfürdő-épületnek még új 4 kabinnal történt megtoldása, új és az igényeknek megfelelő berendezése, a sugási városi ház renoválása stb. a város részére átvétetnek 700 forintnyi összegben.”¹¹⁶

ROMÁN FÜRDŐVENDÉGEK AZ ERDÉLYI FÜRDŐKBEN

A fentebb elmondottak kapcsán fontos szót ejteni azokról a fürdőlátogatókról is, akik nem a fürdők közvetlen vonzáskörzetéből érkeztek, ám ennek ellenére jelenlétük meglehetősen sajátos karaktert kölcsönzött az erdélyi, ezen belül pedig a székelyföldi fürdőknek: ezek a Regátból érkező fürdővendégek voltak, akik már a reformkor éveiben előszeretettel látogattak Erdélybe. A jelenségről Barabás Miklós (1810–1898) festő is tanúságot tett, aki korai pályája egy részét a román fővárosban, Bukarestben töltötte: „A bojárok különösen nagyon bíztattak, hogy ismerőseiknek ajánlani fognak; kezdtem is érlelni azt az eszmét, hogy a télire Bukarestbe megyek, mert nyáron azok is mind a fürdőkbe futnak szét.”¹¹⁷

A szepességi cipszer Fest Imre (1817–1883), a bánya- és vasipar, valamint a bankszakma kiválósága a Monarchia fürdőinek élvonalába tartozó Mehádián (Herkulesfürdőn¹¹⁸) szerzett tapasztalatait 1870-ben örökítette meg: „A társaság tarka volt, mivel itt már észrevehető a kelet közelsége, és a vendégek többsége román a dunai fejedelemségekből, szerb, sőt török, örmény. Magyart keveset találtam közöttük.”¹¹⁹ Arra is példa, hogy 1896-ban három uralkodó találkozott itt: I. Ferenc József

115 Gidó 2013, 276. p.

116 Sz. n.: Városi közgyűlés. *Székely Nemzet*, 1899, 185. sz. 3. p.

117 *Barabás Miklós emlékiratai*. Közli: Kézdi Kovács László. Budapest, 1902, Franklin, 78. p.

118 Laurentiu Ovidiu Roșu: Turismul în Băile Herculane în prima jumătate a secolului al XX-lea. In *Patrimoniul balnear și de loisir din Banat. Nevoi și soluții*. București, 2020, Institutul Național al Patrimoniului, 12–19. A fürdő iratai: RNL KSZMO Fond 10.

119 Fest Imre: *Emlékirataim* (S. a. r. Korompay Bertalané – Korompay H. János). Budapest, 1999, Universitas Kiadó, 127. p.

osztrák császár és magyar király, I. Károly román király és I. Sándor szerb király.¹²⁰ Herkulesfürdön a 19. század végén a kurszalón főhommelkötésén négy allegorikus szobrot helyeztek el, amely a négy, legtöbb vendéget adó nemzetet jelképezte: a magyarokat, a németeket, a szerbeket és a románokat.¹²¹ A vegyes lakosságú területeken a kiszolgáló személyzet számos tagja is a román lakosság soraiból került ki, ahogy erre a már többször idézett Lévay József naplójából is hozhatunk – nem éppen szívdérítő – példát 1894. augusztus 25-ről: „A kis piszkos oláh leány, Mari tizennégy éves. Szobatisztogató segéd. De fekete vézna testecskéjével már a legnagyobb lupa.”¹²²

Ami a román fürdővendégek magas számát illeti, ezt Kósa László a következőképpen magyarázta: „Erdélytől délre és keletre egyáltalán nem alakult ki a Közép- és Nyugat-Európára jellemző fürdővilág.”¹²³ Mivel tehát a klasszikusnak tekintett fürdőkultúra ott sokkal kevésbé – vagy nyersebben fogalmazva: egyáltalán nem – nyert teret, a román társadalom tehetősebb elemeinek figyelme a hozzájuk legközelebb eső fürdőhelyekre irányult, nevezetesen Erdély és a Bánát felé.¹²⁴ A 19. század végén Bálványosfürdő esetében is említés történik a bukaresti fürdővendégekről: „...Segesvár, Brassó, Bukarest, Sepsiszentgyörgy (tehát magyar, szász, oláh) városok intelligens közönségének keresett fürdőhelye”.¹²⁵ Így eshetett meg az is, hogy 1907-ben a július végéig Tusnádra érkezett 1033 vendég közel tizede, 103 fő Bukarestből jött, és 34-en Brăiláról, 20-an pedig Turnu Severinből látogattak el a székelyföldi fürdőhelyre. A romániai vendégek száma ennek a szezonnak a végére már 222-re rúgott.¹²⁶

Grigore Moldovan/Moldován Gergely (1845–1930), a kiváló erdélyi román újságíró, etnográfus és tanár 1883-ban kiadott, a borszéki fürdő egy idényét ismertető műve szerint a munka megjelenése előtti évben 96 helységről érkeztek fürdővendégek Borszékre: legtöbbjük – 122-en – Marosvásárhelyről, míg 76-an Gyergyószentmiklósról, 42-en Kolozsvárról, 31-en Szászrégenből, 28-an Brassóból, 26-an Budapestről és

120 Roşu: i. m. 13. p.

121 Kósa 2016, 21. p.

122 Porkoláb: i. m. 35. p.

123 Kósa 2009, 4. p.

124 Nagy 2023, 58. p.

125 Sz. n.: Apor Gábor báró (1851–1898). *Magyar Hírlap*, 1898. 230. sz. 4. p.

126 Gidó 2013, 277. p.

23-an Kezdivásárhelyről jöttek. A számok cölöpökként jelölik ki a fürdő vonzaskörzetének határait, hiszen a megnevezett települések – a magyar fővárost kivéve – Erdélyben fekszenek, ugyanakkor azonban Jászvásár (Iasi) 21 vendéggel képviseltette magát, Bukarest pedig további 10-el.¹²⁷ Emellett 12 fürdővendég Karácsonykőről (Piatra), 3 Ploiești-ről, 1 Bákóból (Bacău), egy további pedig Botosánból (Botoșani) érkezett (stb.).¹²⁸

A borszéki vendégek között akadt néhány kiemelkedő román személyiség is, mint például Vasile Alecsandri (1821–1890) író, akinek jelenléte vélhetően további román vendégeket is a nevezett fürdőhelyre csábíthatott.¹²⁹ Blaha Lujza a már említett borszéki időzése során Alexandru Cantacuzino herceggel és leányával, Mariával került közelebbi ismeretségbe: „Megismerkedtem Urmánczi, Ráth, Dobránszky stb. családokkal; továbbá Sándor Kálmánnal, Moldován Gerelylyel,¹³⁰ Gubodival és több itt időző románnal is. Közöttük Kantakuzéne herceggel és leányával.”¹³¹ A színésznő és a román arisztokrata között Blaha Lujza emlékezései szerint fel sem merült bármiféle nemzeti ellentét, amit Moldován Gergely is megerősíteni látszik: „Cantacuzen Sándor román herceg az első dal eléneklése után – a kihívás alkalmával – kiválik a közönség közül s egy gyönyörű nemzetiszínű szalaggal, finom csipkével feldíszített virágbokrétát nyújtott át, amit a művésznő köszönettel fogadott. Ezt a bokrétát Marie hercegné asszony készítette általa szedett vadvirágokból, s mert csipkéhez másképpen nem juthatott, ruháiról szaggatta le a legfinomabbakat és kívánt kedveskedni a magyar művésznőnek.”¹³² Gergely feljegyzett egy másik esetet is, amely szintén azt mutatta meg, hogy a szükségszerűen szűkre szabott fürdői térben a különféle nációkat, társadalmi osztályokat és rétegeket, felekezeteket képviselő emberek – ha volt bennük erre szándék és nyitottság – a mégoly merev társadalmi normák ellenére is közeledhettek egymáshoz (természetesen merevebb hozzáállás esetén könnyen

---

127 Moldován Gergely: *Egy fürdőidény Borszéken*. Kolozsvár, 1883, Magyar Polgár, 122. p.

128 Moldován: i. m. 123. p.

129 Nagy 2023, 59. p.

130 Moldován: i. m. 58–65. p.

131 Blaha: i. m. 165–166. p.

132 Moldován: i. m. 63. p.

kialakulhatott súrlódás is).¹³³ Moldován a következő – igaz, inkább anekdotának ható – esetről számolt be: „Egy román úr fürdik az egyik medencében; egy magyar úr nézi, nézi. Egyszer, hogy igen sokáig fürdött a román úr, azt mondja neki oláh nyelven: »Domnule! Pre multu siedi!« (Uram! Igen sokat ülsz!) A román úr pedig azt feleli vissza magyarul: »Nem tudom magyarul!«”¹³⁴

Az óromániai vendégek jelenléte számos fürdön – például Előpatakon, Tusnádon vagy Vízaknán – a vasúthálózat kiépülése után is megszokottnak számított,¹³⁵ azzal együtt, hogy a vasút elszívó ereje, ahogy erre Moldován is rámutatott, az ő esetükben is éreztetta hatását: „Ma már Romániából korántsem jönnek át annyian. [...] A bojár felül a vasútra, s egy nap alatt a külföldi híressé vált fürdőkön találja magát. Addig, amíg Moldvának vasútjai nem voltak, igen számos bojár keresett üdülést Borszéken.”¹³⁶

ÖSSZEZGÉS

Ha megkíséreljük röviden összefoglalni a fentieket, egyet kell értenünk Zepezaner Jenő megalapozott értékelésével, kiterjesztve azt a legtöbb, Erdélyben található fürdőhelyre is: „Kedvező természeti adottságok ellenére a székelyföldi fürdők, még a legnagyobbak sem válhattak nagy forgalmú, nemzetközi gyógyhelyekké. Nem érték el a Balaton-part, a Magas-Tátra vendégforgalmát, és alaposan lemaradtak az osztrák, német és svájci fürdőhelyek mögött. A 19. század végén Wiesbaden forrásainak 95 000 látogatója volt, ezt Baden-Baden évi 54 000, Karlsbad 39 000, Ischl 22 000, Marienbad 17 000 vendéggel követi. Magyarország leglátogatottabb fürdője Trencsénteplic évi 5000 vendéggel, Pöstyénbe 3600-an látogatnak. Ugyanakkor Erdélyben 41 fürdőnek összesen 7000 látogatója volt”¹³⁷ Az előbbieket mellett érdemes odafigyelnünk Petneki Áron megállapítására is, amely szerint a 19. század közepén „a legnagyobb magyarországi fürdőhelyek többé-kevésbé ugyanabba a kategóriába tartoztak, mint a cseh és osztrák középme-

133 Katona Csaba: A füredi Savanyúvíz. Rendi és polgári normák ütközése a 19. századi Balatonfüreden. *Korall*, 2021. 2. sz. 24–54. p.

134 Moldován: i. m. 52. p.

135 Nagy 2023, 56. p.

136 Moldován: i. m. 12. p.

137 Zepezaner Jenő: Fürdők a Hargita nyugati oldalán a dualizmus korában. *Korunk*, 2009. 8. sz. 43. p.

zöny.”¹³⁸ A számoknál maradva – még akkor is, ha valamelyest visszalépünk az időben a századfordulóhoz mérten – azt tapasztaljuk, hogy 1870-ben Karlsbad 13 549, Baden bei Wien 9017, Teplitz 6506, Franzesbad 6210, Marienbad 6148, Ischl 4471 vendéggel zárta a fűrdőidényt. Magyarországon az elit fűrdőhelynek számító Balatonfűred évi vendégeinek száma ezzel szemben csak 2160 főre rúgott, amivel a Monarchia-beli – nem magyarországi – jelesebb fűrdők közül az akkor mindössze 1264 főt fogadó Gasteint tudta maga mögé utasítani. Ugyanezen esztendőben Magyarországon a legnagyobb vendégforgalmat Herkulesfűrdő bonyolította le, ám nemzetközi viszonylatban a herkulesfűrdői vendéglétszám – 4252 fő – is igen gyérnek számít.¹³⁹ Bő két évtized múltán, 1893-ban Trencsénteplic 4885, Pöstyén 3657, Herkulesfűrdő 3045, Félixfűrdő 2513, Balatonfűred 2052 főt fogadott úgy, hogy ezek voltak a legtöbb vendéget felmutatni tudó hazai fűrdőhelyek.¹⁴⁰ A felsorolt adatokat figyelembe véve kijelenthetjük: nincs semmi túlzás Zepezcaner Jenő értékelésében, amelyet legfeljebb azzal lehet megtoldani, hogy botorság lenne épp Erdély, közelebbről pedig Székelyföld fűrdőin számon kérni az európai felzárkózást akkor, amikor erre Magyarország más fűrdőhelyei sem voltak képesek. Ezen állapotok, ahogy azt fentebb is igyekeztünk bemutatni, igen összetett és bonyolult folyamatok és összefüggések eredményeként alakultak ki. A Monarchia részét képező magyar állam azon lépéseit, amelyeket a gyors modernizáció érdekében a mind centralizáltabb hatalomgyakorlás kiterjesztésével párhuzamosan tett, Erdélyben – és azon belül Székelyföldön – egyaránt indokoltnak tekinthetjük. Az már más kérdés, hogy e lépésekre meglehetősen késve került sor, és annak ellenére sem vezettek el a kívánt eredményhez, hogy a helyi, illetve az állami érdekeket például a vasútépítés révén többnyire sikerült összhangba hozni. Az első világháború kitörése, amint köztudott, gyökeresen és visszavonhatatlanul alakította át azt a világot, amelynek a tárgyalat fűrdőhelyek is részét képezték.

---

138 Petneki Áron: Műzsák szabadságon. Az idő mulatásának kultúrtörténete a magyarországi fűrdőhelyeken (1815–1848). *Helikon*, 1991. 1–2. sz. 240–241. p.

139 Konek Sándor: Magyar birodalom statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára. Budapest, 1875, Franklin Társulat, 50–51. p.

140 Güntner Péter: A balfi fűrdő története (1865–1914). *Soproni Szemle*, 1998. 52. évf. 3. sz. 237. p.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

BFL = Budapest Főváros Levéltára (Budapest)

VII. 213. Kiss Aladár közjegyző iratai

MNL BVL = Magyar Nemzeti Levéltár Békés Vármegyei Levéltára (Gyula)

VII. 154. Márki János gyulai közjegyző iratai

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

K 27 Miniszterelnökség. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

K 229 Kereskedelemügyi minisztérium. Vasúti és gyári szakosztály iratai

MNL SzSzBVL = Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára (Nyíregyháza)

V. 51/a. Nyíregyháza Mezőváros Közgyűlésének iratai. Jegyzőkönyvek

V. 53/b. Nyíregyháza Községi Választmányának iratai. Közgyűlési iratok

MNL VeVI = Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Vármegyei Levéltára (Veszprém)

XII. IV. h. A Szent Benedek Rend tihanyi apátságának levéltárának üdvülöhelyi (balatonfüredi Savanyúvízre és fürdőre vonatkozó) iratai

PBFL = Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára (Pannonhalma)

Aa. – Acta archiabbatiae

RNL KMO = Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Osztálya (Sepsiszentgyörgy)

F. 9. Háromszék vármegye alispáni iratai

F. 36. Az alsótörjai Apor család iratai

F. 50. A hatolykai Potsa család iratai

F. 65/121. A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumtól átvett családi levéltárak gyűjteménye. A kovásznai Vajna család iratai

RNL KSZMO = Román Nemzeti Levéltárak Krassó-Szörény Megyei Osztálya

F. 10. A herculesfürdői fürdővállalat iratai

